

КЕЛЬТСЬКА СПАДЩИНА ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ: ПОГЛЯД ЛІНГВІСТА

Рецензія на книгу: Фалілеев А.И. *Selecta Celto-Balkanica* / Александр Игоревич Фалілеев; Институт лингвистических исследований РАН. – СПб.: Нестор-История, 2012. – 228 с.

Фонди Наукової бібліотеки імені М.Максимовича поповнилися монографією Олександра Фалілеева – одного із найбільш авторитетних сучасних дослідників кельтської ономастики Давньої Європи. Як наголошує сам автор, рецензована книга, разом із раніше опублікованою монографією *The Celtic Balkans* (Aberystwyth, 2012), підбиває підсумки багаторічних досліджень кельтських лінгвістичних залишків Балканського півострова¹. Книга являє собою збірник статей автора, написаних упродовж 2007–2012 рр. й здебільшого вже опублікованих у періодичних виданнях кількох європейських країн. Дві розвідки, так само як і розширений варіант однієї з раніше оприлюднених статей, побачили світ вперше. Більшість статей, що увійшли до монографії, опубліковані російською мовою або містять розгорнуті російськомовні анотації.

Поява книги О.Фалілеева є досить своєчасною, адже нині серед дослідників спадщини давніх кельтів панує певна розгубленість. У "кельтському домені", що у III–I ст. до н. е. розтягнувся від Ірландії до Причорномор'я, раніше вбачали результат масових міграцій та завоювань племен, які первинно населяли долини Марни, Мозеля й Рейну. Але подальше накопичення нових й оновлена інтерпретація вже існуючих даних писемних, археологічних та лінгвістичних джерел змусила суттєво переглянути уявлення про "кельтський котел", який у IV–III ст. до н. е. нібито виплеснув орди варварів на країни античного Середземномор'я. Все частіше звучить думка, згідно якої міграції кельтів у Центральній та Південно-Східній Європі не набули масового характеру, а натомість нагадували поширення культурного впливу переважно серед еліт місцевих племен. У деяких дослідженнях взагалі заперечується факт кельтських завоювань, а етнонім *кельти* фігурує не інакше як у лапках².

У світлі цього, результати досліджень О.Фалілеева набувають неабиякої ваги. Зокрема, це стосується основного висновку автора, який звучить лейтмотивом усієї роботи: "У Східній Європі географічні назви кельтського походження локалізуються групами, й нерідко ці анклавні співпадають територіально з ареалом поширення археологічних пам'яток, асоційованих із кельтами"³. На наш погляд, даний висновок, підкріплений належною аргументацією, дозволяє краще зрозуміти складний механізм кельтських міграцій, який включав і переселення цілих племен, і пересування невеликих соціальних груп (воїнів, ремісників, жінок), і поширення культурного впливу.

Структурно рецензована монографія складається з узагальнюючої вступної статті, двох частин, присвячених, відповідно, топонімам та антропонімам, а також окремого розділу під назвою *Varia*. Книга орієнтована переважно на мовознавців, тому значна частина опублікованого у ній фактичного матеріалу буде цікава насамперед фаховим лінгвістам-кельтологам. Водночас, дослідження містить надзвичайно важливі спостереження й мовні факти, які стосуються широкого кола питань етногенетичних процесів та міжетнічної взаємодії у давнину.

Перше, що привертає увагу в роботі, це надзвичайно ретельний та критичний підхід до джерельної бази дослідження. Досліджуючи мовно-культурну спадщину стародавніх кельтів, О.Фалілеев спирається на свідчення античних історико-географічних текстів та епіграфічних написів. Надійність цієї групи джерел, з поправкою на можливі огріхи та викривлення первинного кельтського ономастичного матеріалу з боку греко-римських авторів та переписувачів, не викликає сумнівів, насамперед з огляду на його хронологічну наближеність до досліджуваної епохи.

У вступній частині роботи автор подає короткий нарис історії дослідження кельтських лінгвістичних залишків у Східній Європі. Цілком справедливо О.Фалілеев застерігає від необережного

використання складеного на початку ХХ ст. фундаментального компендіуму кельтських топонімів А.Хольдера, до якого увійшло чимало некельтських слів. Автор називає фантастичними побудови деяких румунських дослідників, які на підставі зовнішньої подібності зіставляють з давньокельтським матеріалом сучасні румунські топоніми, гідроніми й омоніми, які, до того ж, мають надійну романську або слов'янську етимологію⁴. Поділяючи цей скепсис, наведу загальний висновок автора рецензованої роботи стосовно джерел вивчення кельтської спадщини Південно-Східної Європи, який полягає у тому, що "тільки безпосередні дані "давньокельтських" мов, тобто географічні назви й особисті імена, принаймні на сьогоднішній день, можуть становити інтерес для досліджень кельтських лінгвістичних залишків цього регіону"⁵.

Такий підхід до джерел дає плідні й надійні результати, які нерідко підтверджуються даними суміжних дисциплін. Прикладом цього є мовна спадщина скордисків – потужного племінного об'єднання, яке з'явилося в результаті кельтської експансії у Подунав'ї у першій половині III ст. до н. е. Античні автори наголошують на тому, що скордиски постали у результаті змішання прийдшлих кельтів з автохтонним іллірійським населенням. Цей факт підтверджується й даними археології. До таких саме висновків, отриманих на основі аналізу лінгвістичного матеріалу, доходить й автор рецензованої роботи, який приділяє скордискам чималу увагу⁶. Зокрема, О.Фалілеєв звертається до спроб попередніх дослідників відстежити кордони ареалу скордисків за допомогою топонімічного матеріалу й здійснює їхню верифікацію. Так, з 17 топонімів, які раніше вважались кельтськими, О.Фалілеєв згоден беззаперечно визнати такими лише два – *Cornacum* й *Bononia*. При чому, щодо останнього автор допускає можливість виникнення назви за римських часів, адже випадки виникнення римських поселень із кельтськими назвами ("Roman places, Celtic names") у Європі добре відомі. Дослідник не виключає ймовірності кельтських етимологій для назв *Tricornium*, *Cuccium*, *Vinceia*, *Laedemata*, *Obna* тощо. Однак найбільший інтерес становлять дві композитні назви – Сінгідунум та Капедунум. Обидві вони містять у своєму складі один із найбільш поширених у кельтській топоніміці компонент *duno*- 'укріплення, форт'. Однак другий компонент в обох випадках має, на думку О.Фалілеєва, автохтонне докельтське походження, що підтверджує думку про гетерогенний в етнічному відношенні склад скордисків.

Проте далеко не завжди лінгвістичні дані настільки добре узгоджуються з історичними. І тут знову дозволимо собі повернутися до питання джерел дослідження кельтської спадщини у Європі. Поряд із писемними пам'ятками античного часу, єдине джерело, яке можна використовувати в історичних реконструкціях перебування давніх кельтів у Східній Європі, становлять дані археології. З кінця ХІХ ст. історичних кельтів, було прийнято ототожнювати із носіями латенської археологічної культури. Однак в світлі ревізії самого уявлення про співвідношення етнічної групи та археологічної культури, такий підхід піддається дедалі гострішій критиці з боку археологів. У стислому вигляді вона зводиться до того, що поширення комплексів або певних звичаєвих практик, характерних для латенської культури у певному регіоні зовсім не означає поширення у даному регіоні історичних кельтів. Воно може бути свідченням встановлення торговельних контактів, поширення певної моди на імпорتنі предмети тощо⁷.

Підкреслимо, що такий підхід є "вулицею з двостороннім рухом": визнаючи, що не всі носії латенських старожитностей були кельтами, ми маємо визнати й те, що не всі кельти (або носії кельтських мов) були одночасно носіями латенської археологічної культури. В Іспанії та на Півночі Італії існування кельтомовних, але "нелатенських" спільнот є доведеним⁸. Однак і на сході Європи є підстави припускати можливість існування груп "нелатенських" кельтів. До таких думок підштовхують певні лінгвістичні спостереження автора рецензованої роботи.

Найвіддаленіший на північ від Балканського півострова регіон, який розглядає О.Фалілеєв – Північне Причорномор'я. Звідси походить Декрет на честь Протогена зі згадкою про загрозу Ольвії з боку *галатів*. Поблизу від цього регіону античний географ Клавдій Птолемей розміщує низку кельтських або ймовірно кельтських ойконімів: Карродун, Метоній, Вібантоварій та Еракт у Верхньому Подністров'ї, Аліобрікс та Новіодунум у Нижньому Подунав'ї. Біля гирла великої європейської водної артерії Клавдій Птолемей фіксує також кельтомовний етнонім *бритаолаги*. З точки зору кельтської філології, як показав О.Фалілеєв, даний ономастичний матеріал є значною мірою унікальним. По-перше, на Нижньому Дунаї та Верхньому Дністрі ми маємо

найбільш віддалені на схід топоніми з типовою кельтською часткою *duno-*, які мають широке коло паралелей на заході Європи. По-друге, ойконім Аліобрікс, попри свою очевидну кельтську етимологію, немає паралелей у континентальній Європі, хоча й демонструє при цьому відповідність закономірностям розвитку явищ кельтських мов, які добре відомі в острівних кельтів⁹. Наявність у цій же місцевості кельтської племінної назви свідчить про те, що носії кельтських діалектів проникли сюди ще до римського завоювання.

Водночас, латенські археологічні пам'ятки представлені у регіоні переважно нечисленними випадковими знахідками¹⁰. З початку II ст. до н. е. у Верхньому Подністров'ї та на Нижньому Дунаї були поширені латенізовані археологічні культури (поянешти-лукашівська та пшеворська), які сформувалися під значним впливом кельтської матеріальної цивілізації. Античний світ знав принаймні частину носіїв цих культур під збиральним псевдоетнонімом *бастарни*.

О.Фалілеєв пропонує синхронізувати дані Декрету Протогена, що датується в межах другої половини III ст. до н. е. та Клавдія Птолемея, який написав свій географічний трактат у першій половині II ст. до н. е., але міг використовувати більш ранні джерела¹¹. На мою думку, підстав для такої синхронізації недостатньо. Звісно, Клавдій Птолемей враховував більш ранні грецькі праці, зокрема твори його старшого сучасника Маріна Тірського (бл. 70–135 рр. н.е.). Однак більшу частину своєї інформації Клавдій Птолемей отримав з невідомих нині римських географічних довідників та відомостей торговців і мандрівників. Не усі з цих даних могли бути достовірними, однак фрагмент, у якому згадані ономастичні дані, які нас цікавлять, виглядає цілком надійним. За часів Клавдія Птолемея весь цей регіон був добре відомий римлянам й перебував в орбіті політики імперії. Дані про кельтомовні топоніми у Північно-Західному Причорномор'ї та Подністров'ї були записані невдовзі після завершення дакійських війн імператора Траяна, коли римські кордони впритул наблизилися до вказаного регіону й частково навіть поглинули його. Новіодун став однією з найважливіх військових баз Нижньої Мезії. У Тірі й Ольвії на той час розташовувалися імперські гарнізони й значний контингент римських торговців й агентів¹². Дністром проходив виключно важливий торговельний шлях, який вів углиб Барбарікума й був безперечно добре знайомий римлянам, а в районі Аліобрікса знаходилася стратегічна переправа через Дунай, римські військові дороги й пости¹³. Уздовж цього шляху й були розташовані Карродун, Еракт та інші топоніми, зафіксовані у "Керівництві з географії". Швидше за все, Клавдій Птолемей зафіксував реальність або сучасну йому або таку, що була віддалено від його років життя не більше ніж на одне-два покоління. Опосередковано на це вказує й той факт, що городище Рудь, яке надійно ототожнюють з птолемеєвим Метонієм, найбільш активно використовувалося саме в період I ст. до н. е. – I ст. н. е.¹⁴.

Найбільш логічним поясненням появи у Нижньому Подунав'ї та Верхньому Подністров'ї достовірних кельтських ономастичних матеріалів, може бути присутність серед носіїв латенізованих культур регіону якоїсь частки кельтомовного населення. Це припущення знімає необхідність штучного заниження хронології даних Клавдія Птолемея, пояснює відсутність тут масового латенського матеріалу, а також до певної міри проливає світло на більш ранні згадки деяких античних авторів про спорідненість бастарнів (ймовірно, певної їх частини) з кельтами Подунав'я.

Стосовно ж Декрету Протогена та його дати, зазначимо, що згідно найновішого дослідження М.Ніколаєва, здійсненого на підставі аналізу родової ольвійської просопографії V–I ст. до н. е. й синхронізації епонімного календаря Ольвії, життя Протогена припало приблизно на 276–236 рр. до н. е., а період його найбільш активної діяльності на час близько 256 р. до н. е.¹⁵. На Балканах це був період активної фази військових походів кельтів й заснування ними нових етнополітичних утворень у Подунав'ї та Західному Причорномор'ї. Саме часом LT B2/C1, який відповідає періоду активної балканської експансії кельтів, у Нижньому Подунав'ї та у Північному Причорномор'ї датуються латенські артефакти, що мають прямі паралелі у Фракії. Це, зокрема, павуковидні фібули та деякі інші типи прикрас, одиночне поховання з Вищетарасівки з комплектом середньолатенського озброєння, рідкісні свинцеві монети типу Цареvec тощо¹⁶. Отже, на наш погляд, стару гіпотезу, яка пов'язує галатів протогенового декрету з військовою активністю кельтських вождівств Фракії, автор рецензованої роботи відкидає дещо передчасно¹⁷.

Надзвичайно важливим є також звернення О.Фалілеєва до кельтського ономастичного матеріалу, зафіксованого пізньоантичними джерелами в районі Меотіди. Йдеться про етноніми

боїски та ітімари, згадані Йорданом та Пріском Панійським. О.Фалілеєв звертає увагу на свідчення Полліона про участь у римсько-готських війнах (269 р.) племені з промовистою назвою *кельти*. Така репрезентативна підбірка кельтомовних етнонімів, зафіксованих у готському контексті, підштовхує автора рецензованої роботи зробити, хоч і в обережній формі, висновок: у припонтійські степи ці назви могли потрапити разом із певною невідомою за писемними джерелами групою кельтських племен з Центральної Європи, яка входила до готських союзів¹⁸. Зі свого боку зазначимо, що присутність серед надчорноморських готів мігрантів з Центральної Європи, які були прямими нащадками кельтів, підтверджують (цілком незалежно!) дані фізичної антропології¹⁹. Звернімо також увагу на одну новітню мовознавчу роботу, автор якої відстоює думку про присутність кельтизмів у мові кримських готів XVI ст.²⁰.

Підсумовуючи, зазначимо, що написане на ретельно підібраній джерельній базі з використанням сучасних теоретико-методологічних підходів дослідження О.Фалілеєва містить цінні висновки й спостереження, які дозволяють суттєво поглибити наші знання про кельтську присутність у Південно-Східній Європі. Книга буде корисною для широкого кола фахівців, які вивчають кельтські мови, а також для всіх, кого цікавлять процеси міжетнічної взаємодії у давнину.

¹ Фалілеєв А.И. *Selecta Celto-Balkanica*. – СПб., 2012. – С. 5.

² Campbell D.R.J. *The So-Called Galatae, Celts and Gauls Early Hellenistic Balkans and the Attack on Delphi in 280–279 BC*. Diss. Leicester, 2009; Dzino D. *The Celts in Illyricum – Whoever they May Be: the Hybridization and Construction of Identities in South-Eastern Europe in the Forth and Third centuries BC* // *Opuscula archaeologica*. – 2007 (2008). – № 31. – P. 49–68.

³ Фалілеєв А.И. Вказ. праця. – С. 214.

⁴ Там само. – С. 12.

⁵ Там само. – С. 31.

⁶ Там само. – С. 13, 46–51, 58–72, 96–97.

⁷ Щодо ревізії поняття "латенська культура" див.: Коллис Д. *Кельты: истоки, история, миф*: Пер. с англ. – М., 2007.

⁸ Див. огляд проблематики з відповідною бібліографією: Казакевич Г.М. *Кельты за пределами "кельтского світу": моделі етнокультурної взаємодії на периферії латенської культури* // *Археологія*. – 2007. – № 4. – С. 87–96.

⁹ Фалілеєв А.И. Вказ. праця. – С. 32.

¹⁰ Докладніше, з відповідною бібліографією, див.: Kazakevich G. *The Celtic Military Equipment from the Territory of Ukraine: Towards a New Warrior Identity in the Pre-Roman Eastern Europe (with the Catalogue of the La Tène Sites, Imports and Stray Finds from the Territory of Ukraine)* // *Studia Celto-Slavica 6* / Eds. M.Fomin et al. – Łódź, University Press, 2012. – P. 196–202.

¹¹ Там само. – С. 19.

¹² Сон Н.А. *Тира римского времени*. – К., 1993. – С. 30–35; Зубарь В.М., Крапивина В.В. *О римском гарнизоне Ольвии в середине III в.* // *Вестник древней истории*. – 2004. – № 4. – С. 166–178.

¹³ Зубарев В.Г. *Римские дороги в междуречье Истра (Дунай) и Тираса (Днестра) по данным Клавдия Птолемея* // *Вестник древней истории*. – 1999. – № 3. – С. 67–75.

¹⁴ Романовская М.А., Шелов-Коведяев Ф.В., Щеглов А.Н. *Городище Рудь – Метоний Птолемея?* // *Вестник древней истории*. – 1981. – № 4. – С. 124.

¹⁵ Ніколаєв М.І. *Хронологія декрету на честь Протогена на ґрунті синхронізації епонімного календаря Ольвії* // *Археологія*. – 2012. – № 1. – С. 29.

¹⁶ Попередні зауваження з цієї теми: Kazakévitch G. *Correlating Archaeological and Linguistic Hypothesis: a Case Study of the Celts in the North Pontic Area* // *Études Ukrainiennes de Philologie* / Ed. A.Vantchev de Thrasy, I.Mosénkis, D.Tchystiak. – Paris, 2012. – P. 43–44.

¹⁷ Фалілеєв А.И. Вказ. праця. – С. 55–56.

¹⁸ Там само. – С. 217–218.

¹⁹ Рудич Т. *Антропологічний склад населення могильника черняхівської культури Чернелів-Руський* // *Археологічні відкриття в Україні 2002–2003 рр.*: Зб. наук. праць. – Вип. 6. – К., 2004. – С. 394.

²⁰ Рахно М. Ю. *Кельтизми кримсько-готської мови* // *Мовні і концептуальні картини світу*. – Вип. 39. – К., 2012. – С. 232–239.